

UOT 338.2:20

EKOLOJİ TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ ONUN TƏMİN OLUNMASININ İQTİSADI ASPEKTLƏRİ

VƏLİYEVA LALƏ MÜSƏLLİM qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

lale-sdu@mail.ru

Açar sözlər: ətraf mühit, ekoloji gərginlik, ekoloji təhlükəsizlik problemləri, təbii ehtiyatlar, iqtisadi amillər

Davamlı inkişafın təmin olunmasında əsas amillərdən olan ekoloji təhlükəsizlik məsələləri milli təhlükəsizlik konsepsiyasının tərkib hissəsidir. Xarici təxminlərə görə ekoloji təhlükəsizlik üç ölçüdə müəyyənləşdirilə bilər:

- 1) davamlı inkişaf və resursların istifadəsi;
- 2) sözün ənənəvi tor mənasında ətraf mühitin qorunması- təmiz hava, su, torpaq və s.
- 3) texnoloji fəlakətlər zamanı risklərin minimallaşdırılması. [3]

Ekoloji təhlükəsizliyin idarəetmə sisteminə aşağıdakılar daxildir:

- İqtisadiyyatın ekologiyalaşdırılması;
- Yeni ekoloji təhlükəsiz texnologiyalar;
- Ətraf mühitin keyfiyyətinin bərpasına mane olmayan və təbii ehtiyatların səmərəli istifadə

edilməsinə xidmət edən iqtisadi inkişaf tempinin saxlanması. [1]

İqtisadiyyatla ekologiya arasında əlaqə insanın dəyişdirdiyi təbii aləmin onun təsərrüfatına əks təsiri aydın olandan sonra dərk olunmağa başlanmışdır. Ekologiyalaşdırılmış iqtisadiyyatda istehsalın məqsədi ekologiyanın prinsipləri və məhsuldar qüvvələrin ən vacib tərkib hissəsi sayılan işçi qüvvəsinin sağlamlığı üçün təhlükəsiz olan əmək şəraiti ilə müəyyən olunmalıdır. Eyni zamanda iqtisadiyyat yalnız gəlir mənbəyi deyil, ümumi ekoloji hadisələri özündə cəmləşdirməklə onların həllinə şərait yaradır. Müxtəlif növ təbii ehtiyatlardan istifadə, həmçinin ayrılıqda iqtisadi sahələrin formalaşmasına zəmin yaradır. İqtisadi sahələrin meydana gəlməsi özü ilə bərabər müəyyən dərəcədə çirklənmə mənbəyi yaradır. İqtisadi amillərin təsiri altında yaranan ekoloji problemlər iqtisadi sahələrdən əldə olunan gəlirlər vasitəsilə həll olunur.

Eyni zamanda insanın fəaliyyəti onu əhatə edən mühitlə əlaqədardır. Təbiət həm insanın istehsal fəaliyyəti üçün zəruri xammal mənbəyidir, həm də onun ətraf mühiti çirkləndirən istehsal fəaliyyəti tullantılarını qəbul edəndir. Bildiyimiz kimi, müasir dünya təsərrüfatında yeni növ məhsulların istehsalı artmışdır. Son 30 il ərzində inkişaf etmiş sənaye ölkələrində əvvəllər istehsal olunmayan yeni məhsul növləri buraxılmışdır ki, bu da ümumi məhsul çeşidinin 50 %-nə bərabərdir. Bu istiqamətdə kimya və energetika sənayesi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məhz dünya təsərrüfat sistemində energetikanın belə artımı insanın ətraf mühitə təsirini gücləndirir.

Dünya sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalının miqyası və xüsusiyyətlərində baş verən böyük dəyişikliklər, ətraf mühitin qorunub saxlanması bilavasitə əhəmiyyəti olan texnika və texnologiyadakı dəyişikliklərdə öz əksini lazımi səviyyədə tapmamışdır. Nəticədə, bütün dünyada təbiətdən istifadənin bir sıra yeni problemləri ortaya çıxmış və ənənəvi köhnə problemlər kəskinləşmişdir. İstehsalın və emalın sürətlə artması ilə əlaqədar olaraq tullantıların həcmi kəskin surətdə artması, ətraf mühitin çirklənməsinə və ekoloji tarazlığın pozulmasına gətirib çıxara bilər. Ətraf mühitin yolverilməz dərəcədə çirklənməsinin səbəbi həm də müasir istehsalın sürətidir.

Beləliklə, təbiətlə cəmiyyətin qarşılıqlı münasibəti mahiyyətcə dəyişərək mürəkkəbləşmiş və daha geniş mənə kəsb etmiş, qlobal əhəmiyyət almışdır [2].

Problemin ziddiyyətli xarakteri həm də onunla izah olunur ki, hazırda təbiətlə insan cəmiyyəti arasındakı qarşılıqlı əlaqə müxtəlif sosial-iqtisadi sistemlərin diferensiasiyası şəraitində gedir. Sənayenin tərəqqisi, onun təbii ehtiyatlardan istifadə edən sahələrinin sürətli inkişafı ilə əlaqədardır. Hazırda dünya ölkələrində neft, kömür, dəmir filizi, polad, koks, sement, mineral gübrələr, meşə materialları istehsalı, suyun istifadəsinin həcmi və becərilən torpaq sahələri geniş miqyas almışdır.

Lakin inkişaf etmiş ölkələrdən fərqli olaraq, Respublikamızda istehsal həcmünün milli gəlirə çevrilməsi sahəsində əldə olunan nəticələr hələ aşağı səviyyədədir. İstehsala cəlb edilən təbii ehtiyatların səmərəli istifadə olunması bir tərəfdən milli gəlirin çoxalmasına, digər tərəfdən isə xammalın, yanacağıın qənaətlə istifadəsinə şərait yarada bilər.

Təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsinin mühüm problemlərindən biri, təbii sərvətlərin istifadə xüsusiyyətləri, istifadə dərəcəsi və əmək ehtiyatlarının istifadəsi arasındakı qarşılıqlı əlaqədir. Bəzən belə olur ki, istehsalın bir sahəsinin inkişafı nəticə etibarlı ilə bütövlükdə ölkənin təsərrüfat kompleksi üçün zərərli nəticə verir. Məsələn, mineral gübrələrin və pestisidlərin tətbiqi yüksək iqtisadi səmərə verir. Lakin, bütün dünyada olduğu kimi Respublikamızda da mədəni bitkilərin mineral gübrələrin tərkibindəki maddələri mənimsəməsi 40 % təşkil edir. Onların qalan 60%-i torpaqdan yuyularaq qrunt sularına, su təchizatı obyektlərinə daxil olur. Nəticədə su mənbələri çirklənməyə məruz qalır. Belə çirklənmə nisbətən sağlam təbiətə malik regionlarda bulaqların, müalicə xarakterli obyektlərin, torpaqların yararsızlaşmasına gətirib çıxarır. Nəticədə bu itki çox vacib sosial-iqtisadi zərərlə nəticələnir.

Hazırkı şəraitdə təbii ehtiyatlardan istifadə də hər hansı bir sahə başqa sahələr üçün rəqabət olmamalıdır. Təbii və əmək ehtiyatları vəhdət təşkil etməli, onların inkişafına bir-birindən ayrı baxılmamalı və səmərəli əlaqələndirilməlidir.

Təbii sərvətlərin təkrar istehsalı, müxtəlif faydalı qazıntı ehtiyatlarının tükənməsinin, ətraf mühitin zərərli tullantılarla çirklənməsinin qarşısını alır. Həmçinin təkrar istehsal, ehtiyatlardan səmərəli istifadəyə şərait yaradır. Hesablamalar göstərir ki, sənayedə hər bir damcı yanacağına qənaət etmək ildə ton yarım məhsula bərabərdir. Bir ton tullantı halında atılan yağ yenidən emal edilsə, 700-800 kq təmiz sürtgü yağı alınır.

Metala olan tələbatın ödənilməsində metalların təkrar emalı və istifadəsi mühüm yer tutur. Hazırda bütün dünyada olan metalın 30 %-ə qədəri təkrar emal hesabında, yəni, əvvəllər istifadə olunmuş, sonra isə yararsızlaşmış məmulatın metalı hesabına ödənilir. Metalların dövrü istifadəsi, yəni uzun müddət müxtəlif məqsədlərə xidmət etməsi həyata keçirilir ki, bu da bir tərəfdən metala qənaətə, digər tərəfdən də ətraf mühitin metal tullantıları ilə çirklənməsinin qarşısını almağa imkan yaradır.

Faydalı qazıntıların çıxarılması və texnologiyası üçün kompleks və tam çıxarılma üsulları hazırlanmalı, sənayedə və tikintidə tullantılara ikinci ehtiyat, xammal mənbəyi, materialı kimi yanaşılmalıdır. Sənaye müəssisələrinin tullantılardan qiymətli elementlər (məs., germanium) əldə etmək mümkündür. Bəzi alüminium zavodlarında elektrotexnikanın tətbiqi nəticəsində qarşıda bütün komponentlər ayrılır, təkrar istehsal üçün əlavə xammal əldə edilir. Hesablamalar göstərir ki, müasir texnologiya faydalı qazıntı yataqlarının ümumi ehtiyatların 30-50%-ni istifadə etməyə imkan verir. Deməli, yataqlardakı metal, neft və digər faydalı qazıntıların çıxarılması zamanı yarıdan çoxu yerin təkində qalır. Çıxarılan filizin bir hissəsi onun ilkin emalında, xüsusilə saflaşdırma prosesində, sonradan əridilmədə, məmulatlar hasilatında və s. itir. Belə itkilərin qarşısı alınarsa, metala tələbatı təmin etmək və ehtiyatlara qənaət etmək olar. [4]

Tullantılar (bərk, qaz və maye halında olan qalıqlar) özü də xammal sayılır. Məsələn, kanalizasiya sularında gübrə kimi, çirkab suların müvafiq təmizləmələrdən sonra yenidən istifadə

edilməsi, havaya buraxılan milyon tonlarla qazın istifadəsi mühüm problemlərdən biridir. Sənaye və kənd təsərrüfatı mənşəli tullantıların təkrar istehsalı ölkəyə milyard manatlarla əlavə gəlir verməklə yanaşı, ətraf mühitin çirklənməsinin də qarşısını ala bilər.

Ekoloji təhlükəsizliyin qorunması həm kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafı, həm də insanların yaşaması və fəaliyyət göstərməsi baxımından olduqca vacibdir. Çünki insanların yaşaması üçün vacib olan ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarının istehsalı, onların sağlamlığı bilavasitə ətraf mühitlə - torpaq, meşə örtüyü, çaylar, dənizlər, dağlarla bağlıdır və bu amillər nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatı şəraitində ekoloji-iqtisadi formalaşdırma dövlətin ekoloji balanslaşdırılmış islahatlar və makro səviyyədə uyğun iqtisadi mühitin yaradılmasının köməyi ilə həyata keçirilə bilər. Səmərəli ekoloji siyasəti həyata keçirmək üçün tətbiq edilən tədbirlərin səviyyəsi, miqyası, onların təsir həddlərinin müəyyənləşdirilməsi çox mühümdür. Burada 2 qrup tədbirləri fərqləndirmək olar:

- 1) makroiqtisadi tədbirlər;
- 2) ekoloji istiqamət daşıyan tədbirlər.

Birinci qrupa ümumi iqtisadiyyat çərçivəsində və ya milli iqtisadiyyatın sektorları səviyyəsində aparılan tədbirlər daxildir. Bu tədbirlər arasında qarşısında aşkar ekoloji məqsəd qoymayan iqtisadiyyatın quruluşunda dəyişikliklər aparılması tələbi durur. Buna milli valyutanın kursunun dəyişməsi, dövlət büdcəsi kəsirlərinin azaldılması, maliyyə-kredit siyasəti, xarici ticarətin liberallaşdırılması, xüsusi sektorun gücləndirilməsi, vergi siyasətində islahatlar, xarici investorlar üçün şəraitin yaxşılaşdırılması iqtisadiyyatın əsas sektorlarına subsidiya siyasətinə yenidən baxılması və s. kimi tədbirlər aiddir. Bütün bu tədbirlər, mexanizmlər və islahatlar bu və ya digər dərəcədə ekoloji vəziyyətə təsir edir.

İkinci qrupa dəqiq ekoloji meylə malik olan tədbirlər: “ekoloji” verginin, ətraf mühitin çirkləndirilməsinə görə müxtəlif növlü ödənişlər və cərimələrin tətbiq edilməsi, təbiəti mühafizə standartı və normativlərin qəbul edilməsi, region üzrə ekoloji proqramların qəbul edilməsi və s. aid edilir. Bu tədbirlərin obyektə ətraf mühitin mühafizəsi və təbii sərvətlərin istifadəsinin yaxşılaşdırılmasıdır [5].

Müasir iqtisadiyyatda qərarları qəbul edən şəxslər tərəfindən iqtisadi inkişafı, iqtisadi artım və əhalinin rifah halının artım sürətlərini müəyyənləşdirən makroiqtisadi tədbirlərin üstünlüyü əsas götürülür. Bu zaman həyata keçirilən makroiqtisadi tədbirlərin ekoloji nəticələri ya nəzərə alınmır, yaxud da ona minimum əhəmiyyət verilir.

Problemin bu aspekti vacibdir, çünki iqtisadi maraqların konsepsiyası çərçivəsində ekoloji təhlükəsizliyin nəzəri təhlili onun təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi maraqlarının uyğunlaşdırılması və mövcud ziddiyyətlərin həlli yolu ilə təbiətin idarə edilməsi və ətraf mühitin mühafizəsi ilə izah edilən iqtisadi münasibətlərin kompleks bir sistem olduğunu göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov K.B. Təbiətdən istifadənin iqtisadi və ekoloji problemləri. Bakı: ADPU, 2012, 220 s.
2. Böyük İqtisadi Ensiklopediya. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2012, 487 s.
3. Əliyev F., Bədəlov A., Hüseynov E., Əliyev F. Ekologiya. Dərslük. Bakı: Elm, 2012, 828 s.
4. İbrahimov İ.H. Ətraf mühitin iqtisadiyyatı. Dərs vəsaiti. Bakı, 2015, 357 s.
5. Qurbanzadə A.A. Ekologiya: sosial-iqtisadi əsasları. Bakı: Elm, 2010, 289 s.

**РЕЗЮМЕ
ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ И ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ
ЕГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ**

Велиева Л.М.

Ключевые слова: *окружающая среда, экологическая напряженность, проблемы экологической безопасности, природные ресурсы, экономические факторы*

Поскольку отношения экономической безопасности вытекают из экономических интересов, их реализация осуществляется посредством стимулов. По нашему мнению, наиболее важным элементом экономического механизма является обеспечение стимулов и безопасности для координации и реализации экономических интересов. С этой точки зрения должна существовать социально-экономическая активность общества, которая не выходила за пределы деградации экосистем (пределов экономического потенциала), не нарушая механизмов экосистем, стабилизирующих качество природной среды.

**SUMMARY
ECOLOGICAL SECURITY AND ECONOMIC ASPECTS OF ITS ENSURING**

Valiyeva L.M.

Key words: *environment, environmental tensions, environmental security issues, natural resources, economic factors*

Since the emergence of economic interests and economic security relations, their implementation is carried out through incentives. In our opinion, the most important element of the economic mechanism is to provide incentives and security for the coordination and implementation of economic interests. From this point of view, there should be a socio-economic activity of the society that does not exceed the limits of degradation of ecosystems (limits of economic potential), without violating the mechanisms of ecosystems that stabilize the quality of the natural environment.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	21.02.2020
	Son variant	11.05.2020